

Pandèmies (i III), de la pesta negra medieval a l'antiguitat tardana, per Gregor Siles

Gregor Siles, historiador.

Aquest és el tercer i darrer article d'una sèrie sobre pandèmies al llarg de la història i canvis socials. En el [primer](#) vam veure el VIH, l'anomenada grip espanyola, i la relació entre el Pla Cerdà i les epidèmies del XIX. En el [segon](#), les pandèmies vinculades a la conquesta d'Amèrica i al final del neolític europeu, que ambdues van provocar una substitució important de població. En aquest tercer abordem la pesta negra del segle XIV i les pandèmies de l'antiguitat tardana.

Com ja deiem en el primer article, hem dividit aquest petit estudi en tres, perquè en un seria massa extens pel format de la revista, però estan pensats com una unitat. L'acabament final és de tots tres.

No tot anirà bé.

“Vam ser el que tu ets i tu seràs el que nosaltres som”, li diuen tres morts a tres joves d'origen noble, aquests es mostren aterrits i veuen la necessitat d'aprofitar al màxim la vida... que els hi queda. És una imatge que es popularitza a partir del segle XIII a l'occident medieval, com un recordatori per aquells que viuen en abundància i per moments han oblidat que acabaran com tothom (González, 2011).

En el segle XIII la cultura a l'occident medieval brilla, el comerç flueix fins a la Xina, ambaixadors i mercaders europeus contacten amb l'imperi mongol, s'aixequen grans catedrals i palaus, a Anglaterra s'aprova la Carta Magna i a Catalunya es convoquen corts, es funden les universitats de Cambridge i Salamanca, Tomàs d'Aquino i Ramon Llull escriuen les seves obres... i la mort... la guerra mai ha cessat del tot.

En el Camposanto de Pisa, en la primera meitat del XIV el pintor Buonamico Buffalmacco pinta de nou la imatge, on els tres joves troben tres taüts oberts, un amb un mort recent, altre en procés de putrefacció i el tercer un esquelet. Altres imatges del pintor són dimonis que s'enduen les animes, en una altra pintura retrata l'infern, el mateix que fa pocs anys ha visitat Dante.

A inicis del XV es popularitza una altra imatge, la dansa macabra, que no confronta els vius amb els difunts, tots ja estan morts, arrossegats en un ball per sinistres esquelets.

Digues, foll: què és aquest món?, cada vegada més pessimista que va del segle XIII al XV.

Respòs: No tot són imatges de mort

Pesta i crisi feudal

La pesta negra o pesta bubònica va ser una epidèmia produïda pel bacteri *Yersinia pestis* que va assolir Euràsia al segle XIV, amb una mortalitat difícil de conèixer però que s'ha situat entre el 25 i 40% de la població. No era la primera vegada que aquest bacteri semblava la mort al vell continent, i el seu origen es remunta probablement al final del neolític europeu.

L'arribada de la pesta a Europa és dins d'un marc de crisis del sistema feudal, que com a tal dona mostres d'esgotament l'any 1300 després de tres segles d'expansió agrària. El feudalisme és un règim basat en l'explotació de l'aristocràcia terratinent a la pagesia mitjançant rendes tributàries. Rendes no

vinculades a la producció sinó al lligam a la terra dels camperols, que és de per vida, hereditari, i del qual no poden escapar. El pagament era mitjançant la collita, el treball “corvees” i de vegades en monedes.

L'expansió agrícola des de l'any 1000, es va veure beneficiada per un esclafament global, anomenat “òptim climàtic medieval” que afavorí les collites, i que va anar acompanyat d'algunes millores tècniques. Però era una agricultura extensiva més que intensiva, i amb pocs incentius per la pagesia de generar excedent davant l'espoli sistemàtic que patien de l'estament feudal. El clima a partir del 1300 es refreda, venen males collites, escassetat i fam, en una demografia que estava al límit del què podia produir la societat preindustrial. Així mateix els estats feudals es debaten en conflictes bèl·lics externs i interns pel control dels recursos, dels mercats i pel prestigi dinàstic. A tot això és suma l'arribada de la pesta negra l'any 1347, que es propaga ràpidament des d'orient a occident gràcies al desenvolupament de les rutes comercials que s'han ampliat en els darrers segles, com la ruta de la seda.

Una de les conseqüències de la pesta, indiquen diferents estudis, és el principi de la fi del sistema feudal (Herlihy, 1997, Moore, 2003, Morris, 2017). La mortaldat fa disminuir els ingressos de l'aristocràcia feudal, i a la vegada va permetre una expansió de la pagesia, que havia sobreviscut a l'epidèmia, a aquells camps que havien quedat abandonats, els anomenats “masos rònecs” a Catalunya. L'aristocràcia feudal respon a la nova situació de forma desigual, de vegades relaxant la pressió feudal per retenir i atreure a nova pagesia, de vegades incrementat l'explotació davant la davallada de rendes provocada per la mort de moltes famílies camperoles dependents (Serra, 1999). Però els temps havien canviat, ja no eren els de l'any 1000 on el paisatge predominant era rural. A l'occident europeu havia sorgit una dinàmica societat urbana, producte de 300 anys d'expansió econòmica i agrícola, amb un proto-capitalisme emergent, amb unes classes populars que reivindiquen els seus drets. Els pagesos no estaran disposats a retrocedir, iniciant-se un cicle de revoltes sovint recolzades per les classes populars urbanes que contribuiran a la desaparició de la servitud (Moore, 2002). A Catalunya serà la lluita del sindicat remença, format per pagesia adscrita a la terra dels feudals, que després d'una sèrie de conflictes aconseguirà posar relativament fi a la dependència dels pagesos a finals del segle XV. A Europa oriental, amb una societat urbana menys dinàmica, la servitud de la pagesia continuarà i fins i tot es veurà reforçada.

L'església com a institució de poder i base ideològica del feudalisme també es veurà afectada per la crisi del segle XIV i la pesta negra. Una certa iniciació i incapacitat per liderar, desemboca en respostes populars amb pogroms contra els jueus i moviments com els flagel·lants (processons de penitents que van pels camins auto lesionant-se) que l'església després acabarà condemnant.

Comencen a sentir-se veus que qüestionen la institució eclesiàstica. El teòleg anglès John Wycliffeen critica la jerarquia, la riquesa i la corrupció de l'església, i posa la primera llavor de la reforma. Un altre teòleg, el francès Pierre d'Ailly acusa els ordes mendicants de prendre les almoines als que realment són els més necessitats. Aquestes ordes, com els franciscans, que havien sorgit reivindicant la reforma de l'església, el retorn a l'evangeli i la pobresa, cada vegada generaven més desconfiança (Huizinga, 1994). A tot això se sumarà la divisió de l'església provocada pel cisma d'occident, i el reforçament de les monarquies que restaran poder a bisbes i papes. L'església, una institució sorgida d'un moviment social que s'havia enfortit gràcies a la crisi de l'imperi romà, que tot seguit veurem, comença a trontollar amb la crisi baix medieval.

La dinàmica de la societat urbana, des d'Itàlia a Flandes, no s'interromp per la crisi, i fa emergir un art que s'emmiralla en l'antiguitat clàssica. Malgrat les calamitats del segle XIV “el món sortia de la tenebra”, va dir el poeta Petrarca davant les pintures de Giotto. Pintures dotades d'una major naturalitat i dimensió més humana, que a inicis del XV li donaran continuïtat Fra Angelico i Masaccio, allunyades del simbolisme mortuori que mencionàvem a l'inici. A Flandes del XV, Jan Van Eyck i Rogier van der Weyden, i també Masaccio a Itàlia, comencen a retratar les classes benestants urbanes.

Pandèmies de l'antiguitat tardana

L'imperi romà va consolidar el seu domini de la mediterrània en un "òptim climàtic" període càlid que va afavorir les collites i va fer créixer la població. Però a partir de la segona meitat del segle II es va veure afectat per un seguit de pandèmies i un refredament de la temperatura que van debilitar les seves estructures. La primera gran epidèmia va ser la pesta antonina, entre el 165 i 185 dC, probablement de verola. Al segle següent assota la plaga anomenada de Cebrià, entre el 249 i 262, atribuïda a un virus similar a l'Ebola (Harper, 2019). Malalties que van sorgir de la pròpia expansió militar i comercial de l'imperi, que va fer entrar en contacte amb reservoris de virus i bacteris en territoris on hi havia hagut poca petjada humana. Aquestes pandèmies, com altres vegades en la història, van anar acompanyades d'un seguit de crisis, en aquest cas de debilitat del poder imperial, guerres civils, revoltes socials i amenaça exterior.

La crisi provoca un canvi de valors, amb la pèrdua de la fe en la religió tradicional i l'expansió de noves creences com el cristianisme. Un cristianisme, hereu del comunitarisme jueu, que té més capacitat de crear xarxes entre persones sense cap vincle, basades en una ètica solidària. L'església emergeix així com a element cohesionador davant la crisi (Toner, 2009).

Seguint la tesi de Toner (2009), les classes populars en l'imperi estaven sempre a la vora del precipici, davant la pobresa, la fam, el clima, les malalties, etc. Així com per la competència socioeconòmica entre ells mateixos davant uns recursos limitats, i l'explotació i abús que suporten de les elits. Tot una sèrie de factors d'estrès que afectaven la seva salut mental. Això farà que desenvolupin pràctiques culturals de solidaritat i resistència diverses, mitjançant associacions, manifestacions lúdiques i de religiositat popular, suport veïnal, etc., de vegades crítiques i violentes contra les elits, que ens allunyen d'aquell tòpic conformista del "pa i circ" del poble romà. Tòpic fomentat per les mateixes elits, com una manera d'evidenciar la passivitat i despreocupació sociocultural de la major part la població. Les classes populars estaven lluny de tenir una consciència de classe, per la seva diversitat i competència interna, però trobaran en els cultes orientals i la religiositat no oficial, una manera de formalitzar una crítica a l'establishment i percebre una visió del món alternativa. Aquí serà on el cristianisme arrelarà amb una visió social transformadora, amb uns nous valors on el màrtir substituirà el gladiador en l'espai simbòlic.

Sent la crisi la que va transformar els valors, i no la pèrdua de valors va dur a la crisi com afirmava Edward Gibbon en el segle XVIII, responsabilitzant al cristianisme entre els causants de la decadència de l'imperi:

El clergat va predicar amb èxit les doctrines de la paciència i la pusil·lànime; les virtuts actives de la societat van ser descoratjades; i les últimes restes d'esperit militar van ser enterrats al claustre: una gran part de la riquesa pública i privada es va consagrar a les demandes enganyoses de caritat i devoció (Gibbon, 1766-1788).

Visió que ha influït molt en la interpretació del declivi de l'imperi. Actualment poca o gens d'incidència s'atribueix al cristianisme amb la decadència de l'imperi, que en el segle IV dC va ser ràpidament assimilat per les estructures de poder romà, com un instrument més de cohesió i de coacció.

El cristianisme va fer créixer la sensibilitat cap a l'atenció social de la pobresa, però sense anar acompanyada d'un programa de transformació social. Les desigualtats i les jerarquies es mantindran, però amb un nou marc de relacions socials entre les elits i les classes populars, que en l'alt imperi s'havia basat més en patrocini i el clientelisme, i que en el baix seran en la caritat i l'assistencialisme institucionalitzat per l'església.

En la segona meitat segle VI, quan l'imperi sota el comandament de Justinià recuperava part dels territoris perduts per les invasions, la pesta bubònica va assolir la Mediterrània causant una gran mortaldat. Aquesta pandèmia va debilitar de nou l'imperi i va afavorir noves invasions i migracions com la dels avars, els eslaus i els àrabs. Als estralls de la malaltia es va sumar, a inicis del segle VII, la llarga guerra entre l'imperi romà i el persa sassànida, que va assolir tot el Pròxim Orient i que va esgotar els dos estats. Els bizantins després d'una forta reculada, van recuperar el territori perdut convertint el conflicte en una guerra santa contra els "adoradors del foc" que era com es referien a la religió mazdeista dels perses, que havien arribat a conquerir Jerusalem.

Mentrestant a Aràbia sorgia una nova religió que unia en un estat les diferents comunitats tribals durant segles enfrontades. L'Islam, que heretava el comunitarisme de la jueva, l'universalisme i el missatge salvador de la cristiana, i també d'aquesta última l'eina de la "guerra santa" per expandir-se, com havien vist fer als romans contra els perses. L'islam emergeix en alguns aspectes com una religió més flexible que el cristianisme oficial, com per exemple en la caritat que no es vehicula en una institució eclesiàstica sinó passa a ser una obligació que tots els creients han d'exercir. La religió creada pel profeta Muhammad aprofitarà els estralls de la pandèmia i de la guerra entre romans i perses, per expandir-se i moltes persones l'adoptaran com una nova esperança (Guichard, 1998, Harper, 2019).

Per acabar

Al llarg dels tres articles hem vist que les societats sempre estan en un procés continu de canvi, i les pandèmies són un element més, junt amb la guerra, el creixement econòmic, la conquesta, el comerç, la solidaritat, etc.

La resposta a la crisi i a la pandèmia, troba millor resposta en una societat autoorganitzada, que actua flexiblement davant els canvis, que des d'un marc en excés institucionalitzat. Una mostra és el cristianisme que apartir del segle II s'estén com a resposta solidària més enllà dels grups socials, i a l'edat mitjana quan és un element més de poder mitjançant l'església institucionalitzada ja no té la mateixa eficàcia davant la crisi.

Els períodes d'expansió econòmica, militar, comercial, etc. en augmentar el desplaçament i concentració de persones han facilitat la generació i propagació de malalties. Sovint les pandèmies van unides a un cert col·lapse del sistema social que les pateix, provocat per la mateixa expansió i l'arribada a un límit del creixement. Una crisi generalitzada, que va acompanyada de dificultats econòmiques, canvi climàtic, guerra i epidèmia.

També l'arribada de pobles invasors nouvinguts propaguen les seves pròpies malalties sobre una població que no ha tingut contacte anterior amb aquestes i per tant no té immunitat, quedant delmades les poblacions indígenes i faciliten la conquesta (Conquesta d'Amèrica i expansió cultura Yamnaya, [article anterior](#)). Així mateix la crisi i la pandèmia pot debilitar una societat i que sigui més fàcil l'expansió d'un nou poble, cultura o religió sobre aquesta (Islam en el segle VII).

Les crisis i les pandèmies generen mecanismes de solidaritat per afrontar-les, i es mostren més efectius aquells que tenen capacitat d'unir a persones sense cap vincle previ. Així com els que empoderen aquelles persones que més pateixen, ajudant a superar estigmes i revertir la seva vulnerabilitat. Aquests mecanismes són un qüestionament i alternativa al sistema que ha generat la crisi o no ha sapigut afrontar-la. Aquesta alternativa si triomfa, totalment o en part, pot quedar institucionalitzada amb el perill que es converteixi en un mecanisme més de manteniment i promoció del poder allunyant-se del veritable motiu pel qual va sorgir. Aquesta pèrdua de sentit sovint restarà capacitat aquestes institucions per afrontar la propera crisi, i només podran continuar existint, davant noves alternatives, mitjançant la coerció o/i adaptació a les noves circumstàncies.

Així mateix quan la superació de la crisi comporta una consecució de drets civils, una intensificació de la recerca social, científica i tècnica, amb estratègies d'èxit que poden ser adaptades en qualsevol lloc, sense un necessari lligam a una determinada institució, és quan el món socialment avança.

Referències

- Biggs J, S. (2014). The Three Living and the Three Dead. *Medieval manuscripts blog, British Library*. <https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2014/01/the-three-living-and-the-three-dead.html>
- Gibbon, Edward. (1766-1788). *The History Of The Decline And Fall Of The Roman Empire*. A General Observations On The Fall Of The Roman Empire In The West. <https://www.ccel.org/g/gibbon/decline/volume1/chap39.htm>
- González. (2011). El encuentro de los tres vivos y los tres muertos. *Revista Digital de Iconografía Medieval*, 3(6), 51-82.
- Guichard, P. (1998). *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Universidad de Granada.
- Harper, K. (2019). *El fatal destino de Roma: Cambio climático y enfermedad en el fin de un imperio*. Barcelona: Crítica.
- Herlihy, D. (1997). *The Black Death and the Transformation of the West*. Harvard University Press.
- Moore, J. W. (2002). The Crisis of Feudalism: An Environmental History. *Organization & Environment*, 15(3), 301–322. <https://doi.org/10.1177/1086026602153008>
- Morris, I. (2017). Plagues and socioeconomic Collapse. A Jonathan L. Heeney, I Sven Friedemann (ed). *Plagues*.136-167. Cambridge: University Press.
- http://www.tercersector.cat/sites/www.tercersector.cat/files/dossier_drets_humans_i_politiques_de_drogu_es_juny_2014_1.pdf
- Serra, A. (1999). Reaccions senyorials a la crisi agrària a Catalunya, a la baixa edat mitjana: els remences. *Anuario de Estudios Medievales*, (29), 1006-1041.
- Toner, J. (2009). *Sesenta millones de romanos: La cultura del pueblo en la antigua Roma*. Barcelona: Crítica.